

جغرافیا و روابط انسانی، پاییز ۱۴۰۰، دوره ۴، شماره ۲، صص ۱۴۲-۱۲۱

بررسی سیر تحولات تاریخی شهر وبافت کهن کرمان از ساسانیان تا قاجاریه

محسن کمانداری

دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

mohsenkamandari@gmail.com.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۹

چکیده:

پدید آمدن شهرها در یک مکان به دلایل سیاسی، اقتصادی و توانمندی های محیطی بوده اما توسعه و گسترش آن ها در طول زمان صورت گرفته و در هر دوره متناسب با جهت گیری حکومت ها و سیاست های اقتصادی و اجتماعی، در جهات خاصی توسعه یافته اند و سیاست شهرسازی حکومت ها فراز و نشیب های فراوانی به شهرها داده است. شهر کرمان از زمان شکل گیری در دوره ساسانی روند رو به گسترشی از مرکز به پیرامون داشته است به طوری که در ابتدا بر روی ارتفاعات قلعه اردشیر و قلعه دختر احداث شد و پس از آن بر روی زمین های هموار مجاور تا دوره سلجوقیان در جهت غرب به گسترش خود ادامه داد در دوره غزها، قراختائیان - آل مظفر و تیموریان به سمت شمال و در دوره صفویه، زندیه و قاجار به سمت غرب گسترش یافته است به طوری که در دوره قاجار شهر با اهمیتی از نظر وسعت و جمعیت بوده است. هدف تحقیق تحلیل تحولات تاریخی شهر کرمان و عوامل مؤثر بر رشد و توسعه شهری در هر دوره می باشد. روش تحقیق توصیفی و اسنادی است با استفاده از منابع تاریخی و شواهد و مستندات موجود رشد شهری در هر دوره تاریخی مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته و بر روی نقشه کرمان فعلی شهر کرمان نمایش داده شده است. نتایج تحقیق نشان می دهد کرمان تغییر و تحولات زیادی در بستر مکانی خود داشته است و در هر دوره بر وسعت و جمعیت این شهر افزوده شده است. به طوری که امروزه یکی از کلان شهرهای کشور می باشد. آثار ارزشمند و ارزنده ای از دوره های تاریخی رشد خود دارد که شایسته پاسداری است.

واژگان کلیدی: سیر تحولات تاریخی، بافت کهن، شهر کرمان، ساسانیان تا قاجاریه.

شاپا الکترونیکی: ۲۶۴۵-۳۸۵۱

مقدمه:

شناخت هر پدیده ای به درجه شناخت ما از فرآیند تاریخی آن پدیده بستگی دارد فرآیند تاریخی بآن است که نحوه شکل گیری پدیده و عناصر موثر در آن را کشف کرده و سپس آن را در طول زمان مورد بررسی قرار دهد. به همین دلیل است که شناخت فرآیند تاریخی پدیده اهمیت خاص می یابد. فرآیندی که دو عنصر مکان و زمان به عنوان شرایط عام و دو عنصر اقتصادی- سیاسی و اجتماعی - فرهنگی که به عنوان شرایط خاص در آن جلوه می کنند. درک درست از دگرگونی هایی که در این عناصر رخ داده و می دهد، شناخت و تحلیل آنها امکانات و محدودیت هایی را روشن می سازد که پدیده در آن شکل یافته، زندگی کرده و تحول می یابد. بدین اعتبار، شناخت هر پدیده و درک فرآیند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به مدد آن می توان به مسائل، تنگناها و سوالات مطروحه در وضع موجود پدیده پاسخ گفت و یا به سخنی بهتر، عوامل (چرائی) وضع موجود را باز شناخت (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱). در اینکه چگونه شهرها بوجود آمدند، شاید آن را بتوان فقط در حیطه تصور جستجو نمود تا استنتاج حقایق قابل مشاهده. این را می دانیم که قدیمی ترین تمدن ها در حوزه بین النهرین و دره های رود نیل جای گرفته اند؛ مهم ترین عامل ایجاد شهر را بایستی در مازاد تولید محصولات کشاورزی، توسعه شبکه راهها و تمایل بشر به ایجاد یک زندگی دسته جمعی در کنار یکدیگر جستجو کرد. رشد و توسعه شهرها بر اثر حوادث مختلف در تمام ادوار تاریخی دارای افول و صعود بوده است. گاهی شهرها چنان عظمت و توسعه ای یافته اند که بصورت یک دولت شهر در آمده اند. در دوره های بعدی شهرنشینی، به شهرهایی مثل آتن و اسپارت در یونان قدیم و شهر روم، بر می خوریم و با حرکت بسمت امروز، با شهرنشینی مشکل زا روبرو می شویم. توسعه شهرها، تأمین نیازمندی های آنان، چاره جویی برای توسعه آینده شهر، اتخاذ تصمیماتی که بتواند مشکلات شهر را به حداقل برساند و بالأخره آنکه چگونه رابطه منطقی بین انسان و محیط طبیعی اش حفظ شود، به تحولاتی در امر شهرسازی منجر شده که صاحب نظران و متخصصین امور از اواخر قرن ۱۹ راه حل ها و نظرات مختلفی را در جهت توسعه شهر، نقشه، شکل و بافت آن ارائه داده اند. از آنجایی که منطقه کرمان دارای قدمت تاریخی زیادی است و به گفته بعضی از مورخان و پژوهشگران، سابقه سکونت و استقرار انسان در آن به هزاره چهارم قبل از میلاد می رسد و به شهادت اوراق تاریخ در طی قرون متمادی، دوران پر نشیب و فرازی را طی نموده و شاهد دگرگونی های زیادی در گذرگاه های تاریخ حیات خویش بوده است. هدف پژوهش حاضر بررسی تحولات تاریخی شهر وبافت کهن کرمان از زمان ساسانیان تا دوران قاجاریه می باشد.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق:

پدیده شهر و شهرنشینی همواره در تاریخ این سرزمین یک پدیده خود جوش و انسانی محسوب شده که نمونه‌هایی از آن را می‌توان به شهر سوخته با قدمت ۵۰۰۰ هزار ساله و یا دیگر شهرهای ایران با قدمت ۳ تا ۲ هزار سال پیش اشاره نمود. که نشانه تمدن و اجتماع انسانها در قالب نظام های حکومتی باستان و در مکان های مناسب بنا شده اند. پس شهر و شهرنشینی یک پدیده وارداتی و نوین نیست، بلکه با تاریخ کهن این سرزمین هماهنگ و همگام بوده است. (مستوفی ممالکی، ۱۳۸۰: ۱۵)

ایجاد شهرها، دومین انقلاب عظیم در فرهنگ انسان، روند اجتماعی برجسته‌ای بود که بیشتر موجب دگرگونی در روابط متقابل انسان با انسانهای دیگر گردید تا تغییر در واکنش های او نسبت به محیط. بنابراین، پیدایش شهرها را باید نقطه عطفی در تاریخ اجتماعی انسان به حساب آورد (مجیدزاده، ۱۳۶۸: ۹)

در باب سابقه تاریخی سکونت و شهرنشینی در ایران باید گفت که حداقل از هزاره چهارم پیش از میلاد یعنی شش هزار سال پیش، آثار سکونت و شهرنشینی ابتدائی در ایران وجود داشته است. اسناد و نقل قول‌های بجا مانده از مورخان و نویسندگان یونانی، حاکی از وجود شهرهای متعدد در دوران هخامنشی و علاقه آنان به ایجاد شهرها و اسکان جمعیت است. رونق و رواج شهرنشینی و ایجاد شهرهای متعددی در دوران سلوکی‌ها، اشکانی‌ها و ساسانی‌ها دلیل بر این امر است. شهرنشینی پس از فتح ایران بدست مسلمانان نیز ادامه یافت. علیرغم سابقه طولانی شهرنشینی و ایجاد شهرها در ایران، اطلاعات جمعیتی درباره آنها بسیار اندک بوده، اسناد و مدارک تاریخی مربوط به جمعیت شهرهای کشور فاقد استمرار منطقی است (زنجانی، ۱۳۶۸: ۲-۱). نتیجه آنکه حد فاصل بین شرق دریای مدیترانه تا رود سند خاستگاه اولین شهرها و تمدن‌های شهری است و کناره رودهای دجله و فرات یا بین‌النهرین، نیل و سند را می‌توان از جمله نخستین مکان‌های زایش و رویش شهرها اعلام داشت. ایرانی‌ها از هزاره‌های پیش از میلاد در زمینه احداث خانه‌ها و ایجاد شهرها، پیشرفت قابل ملاحظه‌ای کرده بودند و سومری‌ها نیز در پنج هزار سال قبل در دشت بین‌النهرین بدون برخورداری از امکانات امروزی برای خانه‌سازی اقدام نمودند. بدون شک وجود تپه‌های باستانی، در کرمان نیز حکایت از سابقه دیرین خانه‌سازی و سکونت بشری در این منطقه دارد. کشفیات پرفسور کالدول در سال ۱۳۴۳ (۱۹۶۴) به مرکز باستانی تل ابلیس در بردسیر، پرفسور لمبوک - کارلووسکی باستان شناس سرشناس دانشگاه هاروارد در تپه یحیی و آثار به دست آمده مربوط به هزاره پنجم تا سوم قبل از میلاد را آشکار نمود، مطالعات باستان شناس مهندس علی حاکمی در شهداد، اطلاعات باارزشی را در مورد زندگی در هزاره های قبل از میلاد در کرمان را ارائه می دهد (ماهری، ۱۳۷۹، ۲۳).

در ایران نیز اوضاع جغرافیایی و زمینه‌های تاریخی، تولد شهر را سبب می‌شود. شهر بتدریج تحت تأثیر عوامل مختلف درونی و بیرونی توسعه می‌یابد. قلب شهر یا مرکز آن دارای جاذبه‌های اداری و مذهبی است (شکویی، ۱۳۷۳: ۴۵). ساخت و مورفولوژی شهر ایرانی، تابع سیستم‌های سیاسی - اجتماعی (حکومت) بوده است. شهرهای ایران کهن، فضایی هماهنگ شده با نظام اداری - اجتماعی داشته‌اند که بر آنها گسترده بوده، شهر

در دوران باستان و بویژه در دوره مادها عبارت بود از قلعه‌ای محکم و قوی بر فراز تپه یا نقطه‌ای سوق‌الجیشی که در دامنه و در پس دیوارهایش نقاط زیستی کوچک و بزرگ پراکنده بود. در این دوره شهر در واقع نماد (شهر - معبد) و یا (شهر - قدرت) بود.

در دوره هخامنشی نیز شهر در واقع هم معلول و هم علت یک سازمان اداری، مدیریتی، نظامی، سیاسی متمرکز و قاهر بوده؛ سازمانی که برای کارا بودن نوعی سلسله مراتب اجتماعی و طبقاتی نیاز داشت که به خوبی در شکل و ساخت شهر نمایان می‌باشد و مشتمل بر دژ حکومتی، شار میانی و شار بیرونی بوده و مجموع ساختمان های پاسارگارد بر روی فضایی به طول ۲,۵ کیلومتر برپا شده بود (گریشمن ۱۳۷۰: ۱۳۲).

در عهد سلوکی، ساخت نوسهرها بمنظور تحکیم و گسترش سلطه آنان بر سرزمین مفتوحه بسرعت افزایش یافت، ساخت بیش از ۴۰۰ شهر جدید در کنار قلاع نظامی، حاکی از سیاست شهرسازی دولت سلوکی است. در این دوره شاید برای اولین بار مفهوم میدان در شهر رنگ گرفت. شهر شرقی در دولت اشکانی در واقع محل استقرار طبقات اجتماعی می‌گردد و با ادغام در محیط اطرافش نظم خود انگیخته محیطی را بر نظم منطقی و برنامه‌ای آن تحمیل نمود و بدین ترتیب شهر قدیم را در سازمان جدید مستحیل کرد و ساخت فضایی و کالبدی آن کمابیش همانی است که در شار پارتی وجود داشت. در این دوره در نقشه های شهرسازی و معماری بیشتر طرح های ملی حاکم بود و به زبان دیگر شهرها بر اساس نقشه های یونانی و به صورت شکل های هندسی طراحی شد (پوپ ۱۳۷۰: ۴۶).

شهر در دولت ساسانی معمولاً به حصاری ختم می‌شود که چهار دروازه به چهار سوی عالم داشته، در این شهرها کهندژی با باروی کنگره‌دار، بخش نظامی شهر را تشکیل می‌داد. قسمت اساسی شهر در شارستان بود. بر گرداگرد کهندژ، بازارهایی در درون دیوارهای شارستان و گاهی در بیرون آن قرار گرفته بود.

شهر در دوره اسلامی بخصوص در قرون اولیه در واقع ساختی شبیه به آنچه که در زمان ساسانیان بود داشت. اما بتدریج بر اثر تأثیر عوامل و شرایط جدید متحول گشت و عناصر با اهمیتی نظیر مسجد جامع، بازار و محله در آن بوجود آمد. در این زمان شهر اسلامی عناصری همچون مسجد جامع، بازار، محله، گذرگاه و دروازه، برج و بارو را در خود داشت و در قرن اول و در دوران خلفای عباسی دچار تحولاتی شد (پیرنا ۱۳۷۰: ۱۳۴) در عین حال که مفاهیم پیشین شهر را در خود داشت. آن را به روز کرد، و بدان عینیت بخشیده بدین گونه که میدان بزرگ شهر که میانه آن کاخ خلیفه و مسجد جامع بنا گشته در واقع همان کهندژ سابق را تداعی می‌کرد، در اطراف میدان خانه‌های اُمرا و نزدیکان خلیفه و دیوان‌ها قرار داشت، میان دروازه‌های بزرگ، کوی‌ها و دروازه‌های دیگر قرار داشت که همان شارستان سابق بود و در پیرامون آن محله‌هایی برپا می‌شد. مردمان از هر صنعت، حرفه، قبیله و قومی در آن مستقر می‌شدند که همان ربض بود و این خود دارای کلیه نهادهای شهری، بازار، میدان و محله بود و سابقه آن به قبل از اسلام متناسب بود.

با روی کار آمدن ترکان در ایران و تشکیل دولت سلجوقی شهر گسترده تر شد و در ارتباط آن با سرزمین های تابع آن و یا به عبارتی منطقه تحت نفوذ آن تعریف می‌گردد و در شهر محلات اعیان و اشراف از سایر محلات

جدا می‌گردد یعنی جدایی خاص دوران ساسانی و سامانی دوباره به وجود می‌آید (اشرف، ۱۳۵۳) و متعاقب آن هجوم مغول‌ها به ایران بتدریج دوران افول شهرنشینی در ایران آغاز شد. تغییر در نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور بتدریج در تغییر نظام شهری و کالبد شهر ایران موثر واقع شد. میراث فرهنگی امروزی شهرهای ایران اکثراً یادگاری از دوران صفویه در کالبد و چهره خود دارند.

سلطنت ناصرالدین شاه، نقطه عطفی در دگرگونی اجتماعی و اقتصادی کشور و شهرها بود. انحطاط نظام ایلی ریشه حکومت را در شهرها مستقر ساخت. در دوره پهلوی شهرها شروع به تحول و دگرگونی نمودند و تجددطلبی، مدرنیسم و تجددگرایی شکل گرفت. این دوران حلقه اتصال و سیر تکامل شهر در گذشته و حال بشمار می‌آید. جهت‌گیری اصلی برنامه‌ریزی بسوی گسترش زیرساخت‌های صنعتی و اقتصادی و سرمایه‌گذاری در شهرها بتدریج باعث شد بنیادهای اقتصادی شهرها و عملکرد آنها دگرگون شود. با وجود اینکه توسعه فضایی ناشی از این دگرگونی‌ها در شهرها بسیار کند تحقق یافته، ولی شهرها تغییرات بنیادی در ساختار و محتوای خود را یافتند. اقدامات آن دوران با مشورت نمایندگان قدرت‌های خارجی انجام پذیرفت و کلا تغییراتی مورد تصویب قرار گرفت که بتواند به شهر ایرانی چهره‌ای نو ببخشد (حبیبی ۱۳۵۷: ۱۴۲).

با تمرکز سرمایه در شهرها بتدریج اختلاف سطح درآمد بین شهر و روستا افزایش یافت. اصلاحات ارضی از جمله عوامل مؤثر در مهاجرت‌های وسیع روستا به شهر شد. از یک طرف جریان سرمایه‌ها به دگرگونی سریع عملکرد شهرها منجر شد و از طرف دیگر موج عظیم مهاجران، حاشیه‌نشینی را در اطراف شهرها بوجود آورد. شهر به گسترش فضایی و همه‌جانبه خود دست زد و دوگانگی در ساختار فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی شهرها بوجود آمد. رشد سریع شهرنشینی آغاز شد و نتیجه آن شهرنشینی مشکل‌زا بود.

اقتصاد تک‌محصولی (نفت)، در حاشیه قرار گرفتن بخش کشاورزی، مهاجرت روستاییان باعث رشد سریع شهرها هم در تعداد و هم در ابعاد آنها شد. بازتاب فضایی رشد شتابان بصورت افزایش تعداد نقاط شهری در دوره (۱۳۴۵-۶۵) به سه برابر آن و افزایش تعداد جمعیت در این فاصله زمانی به ۴٫۵ برابر ظاهر شد. درصد شهرنشینی به ۵۴٫۳ رسید و در سال ۱۳۷۰ به ۵۸ درصد رسید. جنگ تحمیلی این جریان را رونق داد. جابجایی جمعیت از مناطق جنگ‌زده به نواحی امن و مهاجرین افغانی در این دوره به رشد شهرنشینی سرعت بخشیدند (نظریان ۱۳۷۴: ۹۰). بدنبال آن، جمعیت ایران در سال ۱۳۸۵ به ۷۲۳۶۰۰۰۰ نفر و درصد جمعیت شهری آن به ۶۸٫۵٪ رسیده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

سابقه سکونت و استقرار انسان در دیار کرمان نیز به هزاره چهارم پیش از میلاد بر می‌گردد. آوریل اشتاین اولین سیاح انگلیسی به اکتشاف دهها مرکز بزرگ و کوچک در کرمان اشاره می‌کند که مربوط به قبل از تاریخ می‌باشد (Aurel stein, 1937). سرپرستی سایکس کشف مرکزی در خنیمان در غرب کرمان را که متعلق به دوران مفرغ است اعلام می‌کند (Percy sykes, ۱۹۶۳) کورتیس^۱ به استناد پژوهش‌های تحلیلی و تطبیقی

1- J.Curtis

اشیاء و براساس یافته‌های جدید باستان‌شناسی، گروهی از ظروف مکشوفه در «خنیمان» را همزمان با اشیاء مکشوفه از گورستان سوم شهداد می‌داند و به مشابهت‌های اشیاء برنزی این مجموعه، با برخی از برنزه‌های شهداد و تپه یحیی اشاره دارد و بر اساس تاریخ‌گذاری اولین کاوشگر شهداد (علی حاکمی) اشیاء مذکور به اواخر هزاره چهارم پ.م تعلق دارند (زنگی‌آبادی، ۱۳۷۰: ۴۰).

منطقه کرمان از مناطقی است که در زمان ساسانیان مورد توجه خاص قرار می‌گردد و برای نخستین بار در تاریخ، به بنیانگذاری شهری موسوم به «گواشیر» (در کرمان) برخورد می‌کنیم که در آن محلاتی معمور و آتشکده‌ای بزرگ وجود داشته است (وزیری، احمدعلی خان، ۱۳۵۳: ۲۶).

به احتمال قریب، منظور از این آتشکده همان گنبد جبلیه فعلی است که سابقه تاریخی، آن خود گواهی بر قدمت طولانی شهر کرمان دارد. این گنبد که بر روی شیب ملایم مخروط افکنه کوه‌های صاحب الزمان در شرق شهر کرمان واقع گردیده است. به نقل از کتاب جغرافیای استان کرمان، این گنبد مربوط به دوره ساسانیان است (جغرافیای استان کرمان، ۱۳۷۶: ۲۷) و همت کرمانی (۱۳۶۴) آنرا به ۳ هزار سال قبل مربوط دانسته‌اند که معبد سنگی یا آتشکده زرتشتیان بوده و نیمه‌تمام مانده است. شهر کرمان نیز به فرمان اردشیر اول ساسانی بعنوان یک دژ امپراطوری بنا نهاده شده است. پس نتیجه می‌گیریم سکونت در استان کرمان از قدمتی طولانی برخوردار بوده و این خود یکی از عوامل مؤثر در پدید آمدن شهر کرمان در نقطه کنونی بوده است. مراحل رشد و توسعه شهر ایرانی در ادوار مختلف تاریخی به شرح زیر بوده است:

تحولات رشد شهرها:

الف- بافت تاریخی:

بافت تاریخی را می‌توان هسته اولیه هر شهر دانست. قلعه یا ارگ و آنچه که بعنوان پایه‌گذاری یک شهر جدید از زمان‌های پیش ساخته شده، می‌تواند نام بافت تاریخی بخود بگیرد. در بافت تاریخی شهرها معمولاً ساختمان‌های قدیمی و بناهای با ارزش و هسته اولیه بازارها قرار دارد.

ب- بافت قدیم؛ شکل‌گیری شهر ایرانی - اسلامی:

بافت قدیمی بافتی است که به دور هسته اولیه شهرها یا بافت تاریخی تنیده شده است. انتهای مرحله زمانی شکل‌گیری این بافت به اواخر دوره قاجار می‌رسد. هسته اولیه شهرها که بافت قدیمی به دور آن تشکیل می‌شد، اغلب در محل تقاطع راههای قدیمی و باستانی مثل تهران و یا در نزدیکی نقاط با اهمیت مثل پل‌ها، رودخانه‌ها، همانند دزفول بوجود آمد.

ج- بافت میانی؛ رشد آرام شهرها و شروع تغییرات کالبدی در آنها:

با شروع شهرسازی دوره جدید، بافت تازه‌ای گرداگرد بافت قدیم تشکیل شد (سال ۱۳۰۰ تا اوایل دهه ۴۰۰) همزمان با شکل‌گیری بافت میانی شهرها، تغییرات کالبدی جدیدی نیز در بخش قدیم شهر صورت گرفت.

خیابان‌های جدید، تخریب بافت قدیمی با ایجاد میادین در مرکز شهر و خیابان‌های عمود بر هم شروع شد. بافت میانی نیز بموازات جاده‌ها رشد و گسترش یافت.

د- بافت جدید؛ رشد شتابان شهرسازی و گسترش بی‌رویه شهرها:

با شروع دهه ۴۰ و با شدیدتر شدن تغییر و تحولات در اوضاع اجتماعی و اقتصادی کشور، بافت جدیدی به دور بافت قبلی شهرها شکل گرفت. با گسترش سریع شهرها و افزایش رشد شهرنشینی، سطح بسیار زیادی از اراضی اطراف شهرها به زیر ساختمان رفته و تعادل زیست‌محیطی بین سطح شهر و باغات و اراضی کشاورزی بهم خورد. گسترش فیزیکی شهرها بدون برنامه و بدون هیچ نظارت و کنترلی از طرف سازمان‌های دولتی صورت گرفت. با توسعه شهر، بتدریج بافت پیوسته شهر تبدیل به بافت گسسته شد و مشکلات بسیاری پدید آمد.

ل- بافت پیرامونی؛ گسترش شهرک‌سازی:

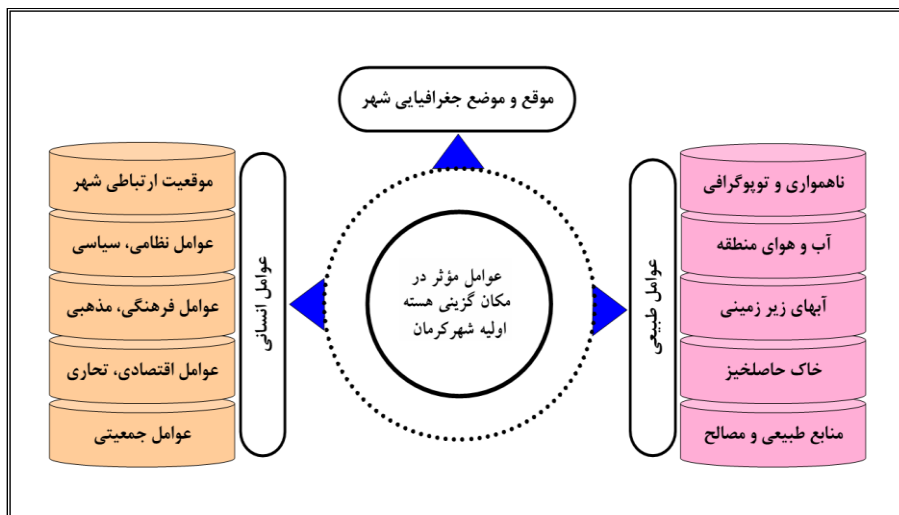
با افزایش جمعیت شهرها و مهاجرت شدید روستائیان به شهرها، نیاز به مسکن و خدمات شهری افزایش یافته و قیمت زمین بشدت بالا رفت. مهاجرین فقیر به نقاط پست داخل و یا خارج شهر روی آوردند. بسیاری نیز در پشت دروازه‌های شهرها مستقر شده و تشکیل شهرک‌های خودرو و بی‌برنامه را دادند. از سوی دیگر بدنبال ایجاد کارخانجات متعدد و ایجاد ادارات گوناگون، شهرک‌سازی‌ها و ایجاد مجتمع‌های مسکونی اداری و کارگری و محلات جدا از شهرها ولی وابسته به آن شدت گرفت.

م- بافت اقماری؛ گسترش ناپیوسته شهر:

این قسمت که از دهه ۶۰ تا اوایل دهه ۷۰ شکل گرفت شامل ایجاد شهرک‌های گوناگون در اطراف شهرهای بزرگ بود. رشد سریع این شهر گونه‌ها و رواج ساخت و سازهای بدون برنامه و اسکان جمعیت مهاجر، منجر به پیدایش یا دامن زدن به مشکلات بسیاری شد عدم تعادل بین فضاهای شکل گرفته، شیوع مسائل اجتماعی، روحی و روانی و ... از جمله این مشکلات هستند.

ن- گسترش متروپلی شهر به همراه ایجاد شهرهای جدید:

رشد سریع و وسیع شهرهای بزرگ چون تهران، پیدایش شهرک‌های خودرو و متراکم شدن شهرهای کوچک و متوسط‌اندام اطراف این شهرها، منجر به پیدایش شبکه شهری گسترده‌ای شد. شهرهای مادر که ناتوان در ارائه خدمات، تسهیلات و شغل به تازه‌واردین و جمعیت در حال رشد است، روز به روز متراکم‌تر شده و به حالت انفجاری نزدیک‌تر می‌شود. بدنبال روبرو شدن شهرهای بزرگ با چنین مشکلاتی، تصمیم به ایجاد شهرهای جدید گرفته شد. ایجاد شهرهای جدید مرحله‌ای است که با گسترش متروپلی و رشد لجام گسیخته و بدون کنترل شهرهای بزرگ همراه بوده است (مشهدیزاده دهاقانی، ۱۳۸۱: ۴۳۷-۴۲۴).

شکل (۱) عوامل مؤثر در مکان‌گزینی هسته اولیه شهر کرمان

مراحل توسعه فیزیکی شهر کرمان از ابتدای پیدایش تا سال ۱۳۰۰ هجری

دوره	عصر	مرحله توسعه	سال	عامل	بازسازی		تحولات فیزیکی
					تعمیر	الحاق	
پیش از اسلام	هخامنشیان	اول	-	-	*	*	قلعه دختر
	اشکانیان	-	-	هفتواد	-	*	قلعه دختر
	ساسانیان	دوم	-	-	*	-	قلعه اردشیر
	ساسانیان	-	-	-	*	-	کهندژ، شارستان و ربض
بعد از اسلام	اسلام	سوم	۲۹ ه.ق	عبدالله بن عامر	*	-	توسعه دشت کرمان
	اسلام	چهارم	۳۳۲ هـ	ابوعلی محمد بن الیاس	-	*	بازسازی چهارم قلاع کرمان
	اسلام	پنجم	۴۸۴ هـ	ملک قاورد	*	-	اولین شهرک نظامی (محله‌ی شاه عادل)
	اسلام	ششم	۵۸۴ هـ	ملک دینار غز	*	*	محله شهر
	سلجوقیان	-	-	اتابک محمد وزیر	*	-	محله خواجه اتابک
	قراختائیان	هفتم	-	ترکان خاتون	*	-	محله ترک‌آباد (غرب محله‌ی شهر)
	آل مظفر	هشتم	۷۵۰ هـ	سلطان محمد مظفر	*	*	مجموعه مظفری (مسجد جامع، بازار و ...)

تیموریان	نهم	۸۱۹ هـ	سلطان شاهرخ	*	*	احداث حصار محکم به- دور شهر
صفویان	دهم	۱۰۰۵-۳۴ هـ	گنجعلی خان	*	*	مجموعه گنجعلی خان و محله بداغ آباد
قاجاریه	-	۱۲۰۸ هجری	آغا محمدخان	-	-	تخریب شدید شهر
قاجاریه	یازدهم	۱۲۱۸-۴۰ هـ	ظهیرالدوله	*	*	مجموعه ابراهیم خان
قاجاریه	-	۱۲۷۷ هـ	محمداسماعیل خان وکیل الملک و مرتضی- قلی خان	*	*	مجموعه وکیل، باغ نظر، دوانخانه و مرکز ستاد

مآخذ زنگی آبادی، ۱۳۷۱: ۸۸

بحث :

سرزمین کرمان از دیرباز شاهد شکل گیری تمدن های باستانی بوده است. اما آنچه مسلم است شهر کرمان از زمان حکمفرمایی اردشیر بابکان به عنوان یک مرکز نظامی در جنوب شرق ایران زمین مطرح گشته است، (باستانی پاریزی، ۱۳۶۶: ۱۹۵) گواه این مدعا، علاوه بر آنچه در متون تاریخی نقل گشته شده است، ویرانه های دو قلعه بر فراز ارتفاعات جنوب شرقی شهر کرمان امروزی است، قلعه دختر و قلعه اردشیر به نظر میرسد که قلعه دختر پرستشگاه ناهید بوده و عملکردی آیینی داشته است و این در حالیست که قلعه اردشیر را می توان ارگ باستانی گواشیر (کرمان) قلمداد نمود. وجود بلندی های تسخیر ناپذیر در منطقه کویری و نسبتاً هموار کرمان دلیل اصلی انتخاب این نقطه برای احداث این استحکامات بوده است. نظیر این انتخاب استراتژیک را در سایر شهرهای احداث شده در دوره ساسانی نیز می توان به روشنی مشاهده نمود. بیشاپور، قلعه دختر فیروز آباد فارس و نزدیک مملوس تر از همه ارگ بم همگی از انتخاب هوشمندانه شهرسازی ساسانی برای ایجاد کهندژ در مرتفع ترین و تسخیر ناپذیر ترین قسمت حکایت می نماید.

۱- حدود کلی شهر گواشیر در زمان ساسانیان:

با توجه به الگوی شهرهای تاریخی ایران شامل ارگ (یا کهندژ) شارستان و پروست یا (ربض)، می توان انتظار داشت که کرمان در زمان ساسانیان در اطراف قلعه اردشیر و قلعه دختر شکل گرفته است. شواهدی نیز در دست است که صحت این فرضیه را تقویت مینماید. شکل توپوگرافی منطقه، منجر به تمرکز آب های زیر زمینی در جنوب و جنوب غربی قلعه ها می گردد و اکثر قنات هایی که در زمان ساسانیان یا دوره های بعدی احداث گشته اند نیز، به این سمت گرایش دارند (ایمانی، ۱۳۸۳: ۲۲). زمین های کشاورزی نیز در همین ناحیه متمرکز

ند. این دلایل احتمال شکل‌گیری شارستان گواشیر را در جنوب و جنوب غربی قلعه‌ها - و نیز (ما بین قلعه‌ها) - تقویت می‌نماید.

نظر دیگر نیز در ارتباط با محل شارستان ساسانی مطرح گشته است که براساس آن محله شهر فعلی همان شارستان شهر گواشیر بوده و یا حداقل یکی از مهمترین بخش‌های آنرا تشکیل میداده است. (باستانی پاریزی ۱۳۸۶: ۷۳) در این صورت محدوده شارستان ساسانی، علاوه بر قسمت جنوبی قلعه‌ها، شمال و شمال غرب قلعه دختر را نیز در بر می‌گرفته است.

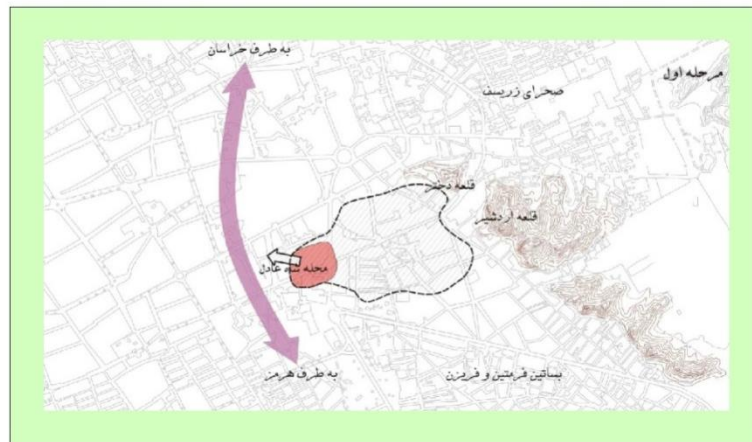
در این مورد شکل یا محدوده دقیق شارستان در این دوره اطلاع چندانی در دست نیست. اما توجه به جهت احتمالی مسیر کرمان به استخر (مرکز سیاسی - مذهبی حکومت ساسانی در اوایل شکل‌گیری این سلسله) می‌توان حدس زد که کشیدگی شارستان به سمت غرب بوده است. در شمال قلعه‌ها نیز سکونت‌گاه‌هایی وجود داشته (هرچند این سکونت‌گاه‌ها از اهمیت کمتری برخوردار بوده‌اند)، گنبد جبلیه، که در شمال این کوه‌ها واقع گردیده، به نظر از بناهای دوره ساسانی است (ایمانی ۱۳۸۳: ۲۷) اردشیر بابکان بر دور شارستان حصار یا باروی نیز کشیده بود که امروزه اثر یا نشانه از آن نمانده است (وزیری ۱۳۶۴: ۳۲۰). در ارتباط با مکان احتمالی پروست، نمی‌توان محدوده خاصی را متمایز ساخت. به نظر دکتر باستانی پاریزی، که احتمالاً شارستان تا دوره آل بویه، منطبق بر گبر محله واقع در شمال محله شهر بوده است.

شهر کرمان در دوره سامانیان

از سرنوشت کالبد شهر کرمان بعد از حمله اعراب تا اواخر دوره سامانی اطلاع چندانی در دست نمی‌باشد. شهر در زمان محمد ابن الیاس دستخوش بازسازی می‌گردد. محمد ابن الیاس برای تحکیم موقعیت خود در برابر دولت تضعیف شده آل بویه دست به بازسازی حصاری می‌زند که بانی آن اردشیر بابکان بود است. وی همچنین دست به احداث عمارتی رفیع در وسط صحرای زریسف و فریزن می‌زند (وزیری ۱۳۶۴: ۳۲۰).

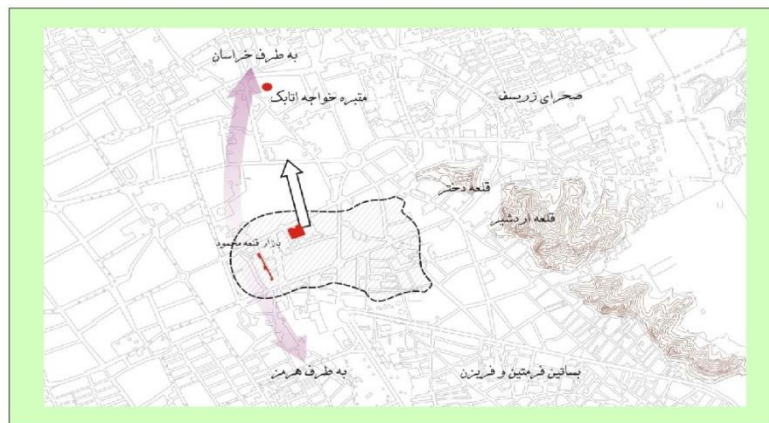
توسعه شهر در زمان سلجوقیان:

به نظر می‌رسد که اولین توسعه‌های شهر جدید کرمان در دوره سلجوقیان رخ داده است. ملک قاود سلجوقی پس از لشکرکشی به کرمان و از میان برداشتن حاکم آل بویه، جهت اسکان سپاهیان، محله شاه عادل را پایه‌گذاری نمود. و همچنین نطفه اولیه بازار اولیه کرمان نیز در همین زمان در محله شاه عادل شکل گرفته است. (باستانی پاریزی ۱۳۶۶: ۱۹۸).

شکل (۲) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان سلجوقیان

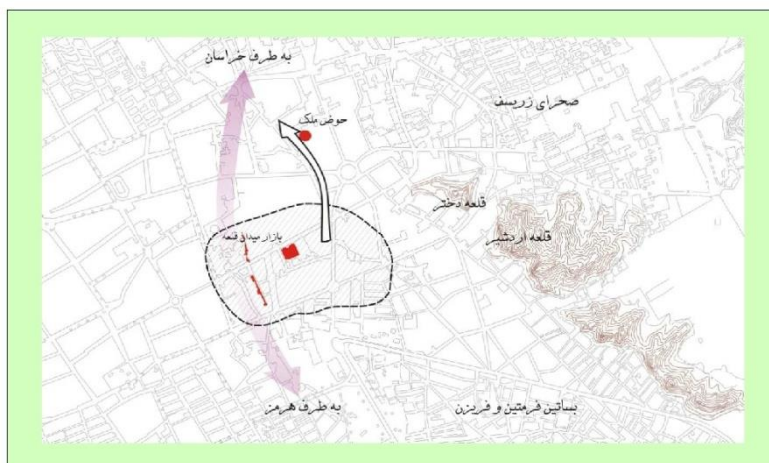
ملک تورانشاه سلجوقی در ادامه اقدامات عمرانی پدرش، مجموعه مسجد ملک را در شمال محله شاه عادل احداث نمود. ظاهراً این مجموعه تا دهه سی شامل بازارچه، حمام و تکیه نیز بوده است که تنها حمام آن باقی مانده است. روایات تاریخی محل این مسجد و مجموعه اطراف آن را در ربض (پروست) معرفی می نمایند و از بناهایی مانند محل اقامت خود تورانشاه، خانقاه، مدرسه و بیمارستان نام می برند که هم اکنون اثری از آنها نیست (وزیری ۱۳۳۶: ۳۶۲). قسمت جنوبی بازار کهن، که به بازار قلعه محمود معروف است نیز، در دوره سلجوقی ساخته شده (پور احمد، ۱۳۷۶). رشد بازار کهن باز هم به سمت شمال ادامه یافته و همراه با آن شهر کرمان نیز به سمت شمال گسترش می یابد.

شکل (۳) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان سلجوقیان مرحله نهایی

گسترش شهر در زمان غزها:

در اواخر قرن ششم هجری غزها به سرکردگی ملک دینار، سلجوقیان کرمان را از میان برداشتند. آب انبار حوض ملک منسوب به اوست. محل قرار گیری این مجموعه از تمایل شهر به گسترش رو به شمال حکایت می نماید.

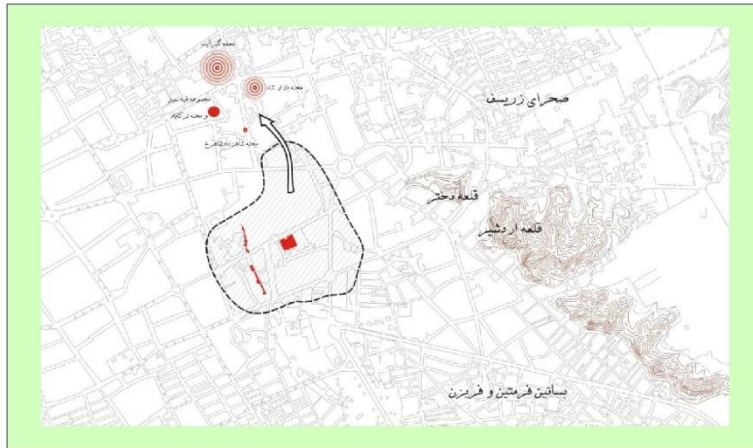

شکل (۴) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان غزها

گسترش شهر در دوره قراختائیان

تحول مهم بعدی در شهر کرمان مربوط به دوره قراختائیان است. بنیان گذار این حرکت براق حاجب، موسس سلسله قراختائیان و ترکان خاتون بوده اند و محل آن در غرب محله شاه است. مجموعه ای که قبه سبز نام دارد و در دوران قراختائیان به تدریج احداث و توسعه می یابد و ظاهراً شامل تعداد قابل توجهی ساختمان ساده بوده است که از آنها فقط سر در مجموعه باقی مانده است. ساختمان ها شامل مدرسه عالی دلگشای و خانقاهی رفیع، و بیمارستانی شفا بخش بوده است. ظاهراً در این مجموعه مسجد جامعی نیز وجود داشته است. (باستانی پاریزی ۱۳۶۶: ۱۹۸)

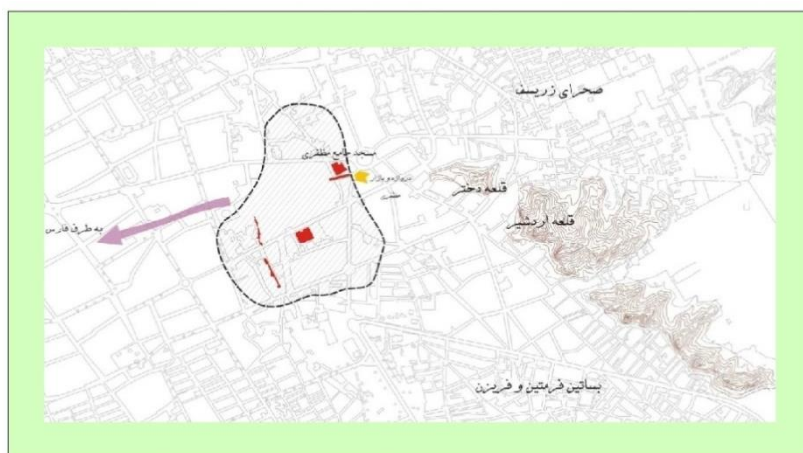
این مجموعه یکی از عوامل مهم گسترش شهر به سمت شمال و آبادانی محله های شمال بازار بوده است. البته این مجموعه نیز، مانند اکثر اقدامات عمرانی صورت پذیرفته در طول تاریخ کرمان، ابتدا در خارج از محدوده شهر قرار شده است (باستانی پاریزی ۱۳۸۶: ۶۸). در همین دوره زرتشتیانی که از هند به موطن خود بازگشته بودند محله گبری در شمالی ترین قسمت بافت کهن را بنیان نهادند، به نظر می رسد که نطفه های اولیه محله های بازار شاه و شاهزاده شاهرخ نیز در همین دوره گذاشته شده است (مرادی، ۱۳۷۴). گسترش تدریجی شهر به سمت شمال منجر به از رونق افتادن شارستان ساسانی و تخریب تدریجی آن گشت به شکلی که امروزه اثری از بخش های مسکونی گواشیر باستانی در دست نیست.

شکل (۵) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان قراختانیان

شهر کرمان در دوره آل مظفر

کرمان در دوره آل مظفر شاهد یک تصمیم مهم شهرسازی بود که تاثیر عمیقی بر ساختار شهر در دوره های بعد گذاشت. ایجاد مسجد جامع مظفوری در شرق کرمان و احداث بازار مظفوری با امتداد شرقی - غربی (برخلاف بازار کهن که شمالی - جنوبی بود). بعد ها منجر به شکل گیری راسته اصلی بازار کرمان در امتداد همین بازار شد. دلیل انتخاب این نقطه برای تاسیس مجموعه مظفوری چندان آشکار نیست. اما امتداد شکل گیری بازار به سمت فارس ممکن است معلول شرایط سیاسی و اقتصادی آن زمان بوده باشد. نکته قابل توجه اینکه مجموعه مظفوری در ابتدا خارج از محدوده شهر قرار داشت (وزیری ۱۳۶۴: ۴۹۹). دروازه موسوم به مسجد نیز ظاهراً در همین زمان ساخته شده است. مسجد دیگری که در این زمان ساخته شد مسجد پامناز بود که آن هم بنا به روایات تاریخی خارج معموره شهر قرار داشت (ایمانی ۱۳۸۳: ۳۵). البته متون تاریخی اشاره می نمایند که مسجد جامع مظفوری تا قرن سیزده هجری همچنان خارج شهر قرار داشته است.

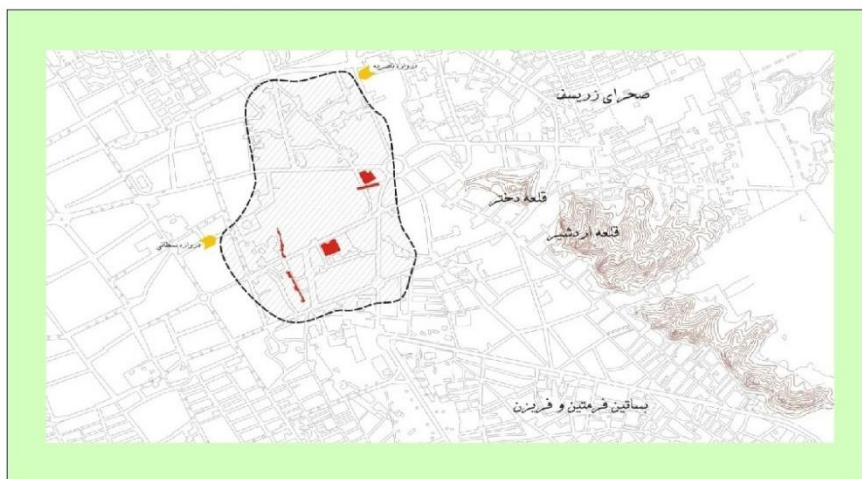
شکل (۶) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان آل مظفر

توسعه شهر در زمان تیموریان

متون تاریخی مرتبط با شهر کرمان، اشاره به ساخت حصار و بارو در دوره شاهرخ تیموری می نمایند: حسب الامر آن شاه ذی جاه (شاهرخ) حصار محکم بر گرد شهر کشیدند و بعض محلات شهر قدیم را جزو شهر کردند، دروازه ای که سمت غربی شهر، و اکنون معمور، و موسوم به دروازه سلطانی است به حکم آن سلطان ساخته شد. (وزیری ۱۳۶۴: ۵۷۲). بنظر می رسد که بسیاری از قسمت های شمالی شهر تا این زمان کاملاً ساخته شده بودند، احتمالاً حصار که شاهرخ بر دور شهر ساخته بود این محله ها و محله قدیمی تر را نیز در بر می گرفته است، زیرا از زمان محمد ابن الیاس محدوده حصار تغییر نکرده بود و خود حصار نیز تعمیر اساسی نشده بود.

در زمان تیموریان چند دروازه جدید ساخته شد که از روی موقعیت آنها می توان تا حدودی شکل شهر را در این دوره حدس زد. مانند دروازه سلطانی، در غرب شهر کهن و در شمال ارگ سابق حکومتی، و دروازه ناصریه در شمال شرقی بافت، به نظر می رسد که در این دوره قسمت های میانی شهر (که اکنون بازار اصلی شهر از میان آن می گذرد) به میزان زیادی ساخته شده.

یک رویداد تاریخی نیز در دوره شاهرخ اتفاق افتاد که به نظر می رسد به رونق مجدد اما محدود قسمت جنوب شرقی (مکانی که زمانی شارستان ساسانی در آنجا واقع بود) منجر گشت. این بود که سید نورالدین یزدی، معروف به شاه نعمت الله ولی، در ماهان در گذشت و به مرور زمان مقبره و مجموعه با شکوهی بر سر مزار آن عارف بزرگ ساخته شد. گذر راه کرمان به ماهان از جنوب شرقی نیز باعث گشت که به تدریج در ویرانه های شهر قدیم و در میان باغ های فرمتین و فریزن سکنی گزینی محدودی آغاز گردد.

شکل (۷) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان تیموریان

شکل گیری اساسی شهر کرمان در دروان صفویه

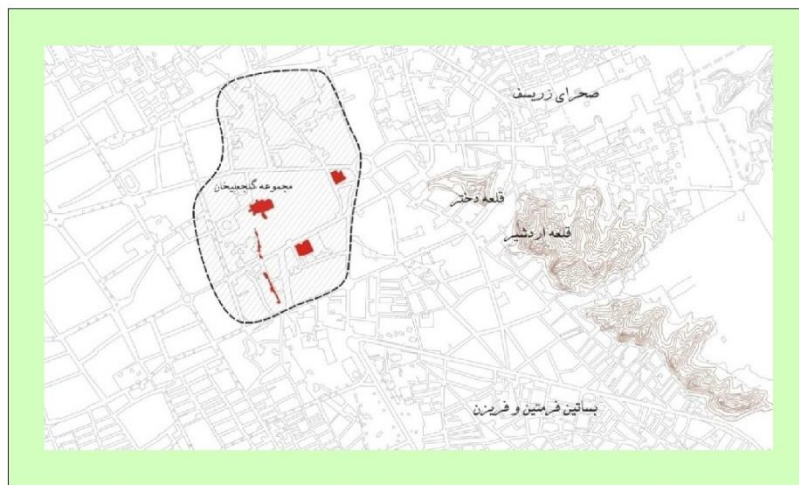
دوره صفویه را می توان مهمترین دوره از نظر تحولات شهرسازی برای شهر کرمان قلمداد نمود، همانطور که این تاثیر گذاری را می توان در سایر شهرهای تاریخی ایران از قبیل اصفهان، قزوین و یزد نیز مشاهده کرد. گنجعلیخان حاکم وقت کرمان در زمان شاه عباس به احداث مجموعه گران قدری در غرب کرمان اقدام

نود که به تعبیری تعادل را میان شرق (که با وجود مسجد جامع مظفری و دروازه و بازار مظفری که از اهمیت بیشتری نسبت به غرب برخوردار بود) و غرب (که با رونق افتادن تدریجی مسیر خراسان به هرمز و به تبع آن بازارهای غربی - میدان قلعه و قلعه محمود - از اهمیت آن کاسته شده بود) برقرار نمود. میدان گنجعلیخانی زندگی را به غرب بافت کهن باز گرداند.

جهت گیری بازار گنجعلیخان به سمت شرق و قرار گیری آن در امتداد بازار مظفری باعث شد که الگوی گسترش بازار کرمان در دوره های آتی کاملاً مشخص گردد. و این گسترش هوشمندانه تدریجی به سمت شرق، ارتباط دو سوی شهر را از طریق بازار تقویت نمود (وزیری ۱۳۶۴: ۶۲۰).

مجموعه احداث شده توسط گنجعلیخان شامل میدان، بازار، مدرسه، ضرابخانه، آب انبار و حمام بوده است که تمامی آنها امروز سالم و پا برجا هستند و بخش مهمی از گنجینه با ارزش معماری ایرانی - اسلامی را تشکیل می دهند.

در اواخر دوره صفویه و نیز در زمان حکومت نادرشاه افشار محله گبر آباد در دو مرحله توسط افغان ها ویران گشت و ساکنین زرتشتی آن به طور موقت به درون شهر انتقال یافتند. در هنگام حمله افغان ها به دور محله گبری حصاری نیمه تمام وجود داشته است که توسط مهاجمین ویران گشته است.

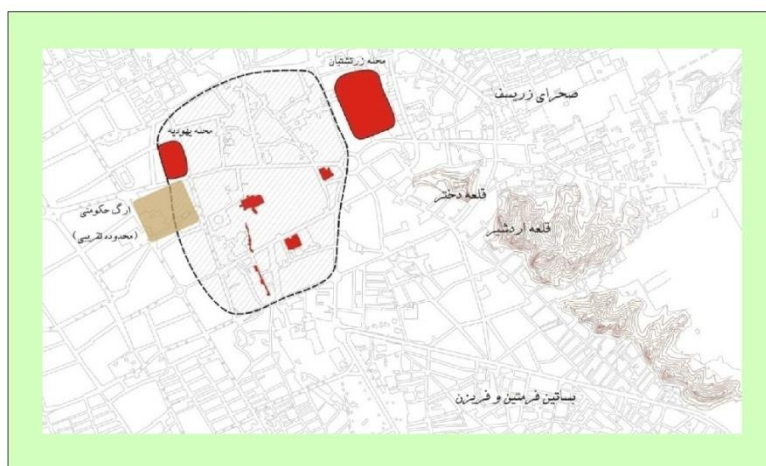

شکل (۸) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان صفویان

کرمان در دوره زندیه

شهر کرمان در دوره زندیه نیز تحولاتی چند را شاهد بود. زرتشتیان به علت عدم گرایش عمومی به حضور آنها در درون شهر، به سمت شرق کرمان متمایل شدند و در صحرای زریسف محله زرتشتیان را ایجاد نمودند که تا به امروز نیز محل زندگی اقلیت زرتشتیان است. در غرب کرمان و در غرب مجموعه گنجعلیخان نیز ارگ حکومتی توسط شاهرخ خان افشار پایه گذاری شد که اثرات آن را امروزه در این قسمت می توان به صورت

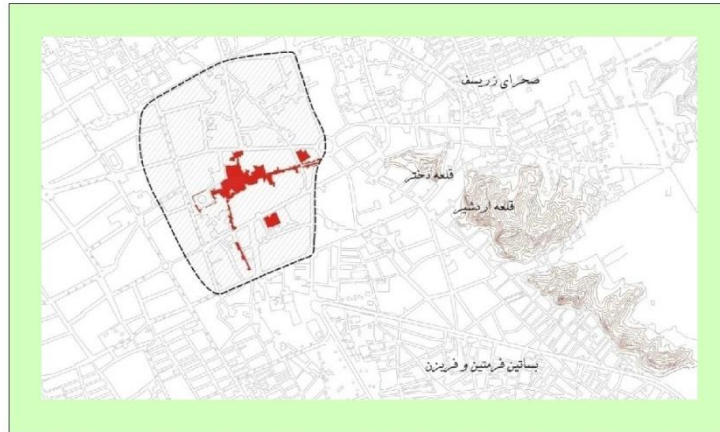
میدان ارگ و نیز تجمع ادارات دولتی (که اکثراً در زمان پهلوی اول به وجود آمده اند) مشاهده نمود. در حال حاضر از خود ارگ حکومتی چیزی باقی نمانده است اما باغ وسیعی که یکی از سرداران زند به نام باغ نظر در اطراف آن بنا نهاد تا همین اواخر موجود و آباد بوده است. امروزه در مکان این باغ بیمارستان شهید باهنر قرار دارد.

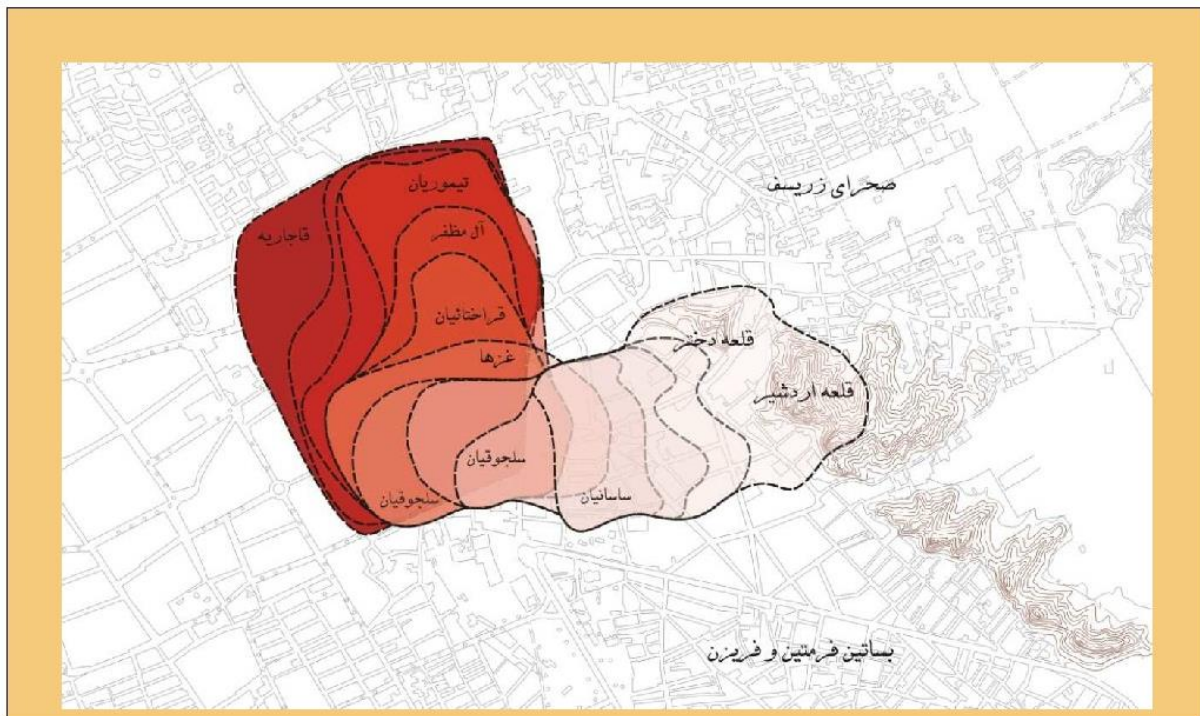
شکل (۹) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان زندیه

توسعه شهر در دوره قاجاریه

حاکمان قاجار برای جبران صدمات تراژیک حمله آقا محمد خان قاجار به کرمان بسیار کوشیدند. در این دوره الگویی که در زمان گنجعلیخان طرح ریزی گشته بود تحقق پذیرفت. ابراهیم خان ظهیر الدوله، وکیل الملک پدر و پسر و سردار نصرت قسمت های مختلف بازار اصلی کرمان را تکمیل نمودند و اندیشه شهرسازان صفوی مبنی بر اتصال قطب شرقی شهر (مجموعه مظفری) به قطب غربی (مجموعه گنجعلیخان) از طریق بازار تجسم کالبدی یافت. از طریق چهارسوق اتصال بازار شمالی - جنوبی به مجموعه گنجعلیخان و بازار شرقی - غربی فراهم گشت و بدین ترتیب بازار های قلعه محمود و میدان قلعه نیز در این رونق و شکوفایی سهیم گشتند. مجموعه ابراهیم خان ظهیر الدوله که در راستایی شمالی جنوبی ایجاد گشت، هر چند که در امتداد بازارهای میدان قلعه و قلعه محمود نیست، اما می توان آنرا تکمیل کننده ستون فقرات شمالی جنوبی شهر دانست. این مجموعه در ادامه خود مسیری را شکل می دهد که از جنوبی ترین قسمت شهر، از دروازه ریگ آباد آغاز می گردد و پس از عبور از بازار قلعه محمود و بازار میدان قلعه در چهارسوق بزرگ با ستون فقرات شرقی - غربی شهر تقاطع پیدا کرده و سپس با گذر از بازار ابراهیم خان و بازار کلاهدوزها به مجموعه بازار عزیز رسیده و سپس از کنار قبه سبز گذشته و به دروازه گبری در شمالی ترین قسمت شهر ختم می گردد.

شکل (۱۰) نقشه توسعه شهر کرمان در زمان قاجاریه

شکل (۱۱) نقشه روند توسعه شهر کرمان از دوره ساسانیان تا قاجاریه

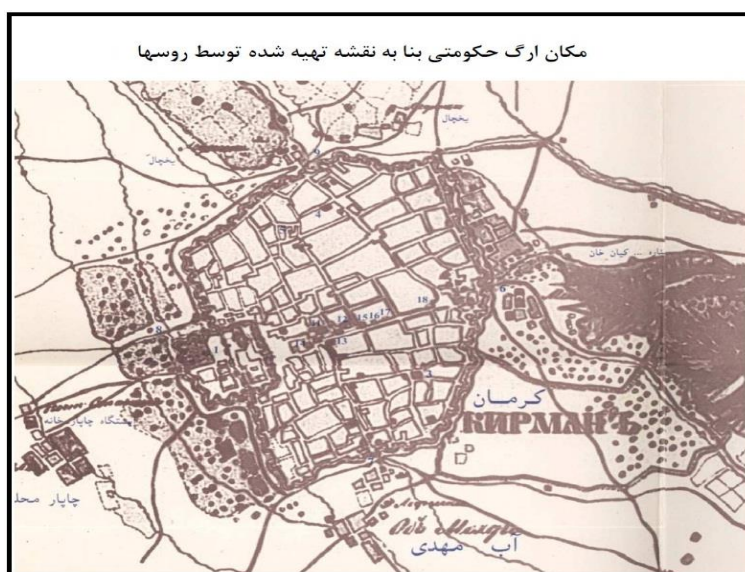
ساختار فضائی شهر کرمان در اواخر دوره قاجاریه

می توان ادعا نمود که رشد و گسترش شهر در اواخر دوره قاجاریه و تا قبل از تشکیل اولین نهاد دولتی مداخله کننده یعنی بلدیة بطور تدریجی و یکپارچه صورت می پذیرفته است. ساختار شهر در این مقطع زمانی را می توان به نوعی ساختار نهایی دوره تاریخی قلمداد کرد. ساختاری که در طول بیش از هزار و پانصد سال قوام گرفته و در نهایت در این عنصر تثبیت گشته است. شهر کرمان در این دوره تقریباً تمام عناصر شناخته شده

یک شهر ایرانی را در درون خود جای داده است: بارو و خندق، بازار، مساجد، تکیه ها، محله ها و مرکز محله ها.

تأثیرگذارترین عنصر استخوان بندی شهر در این دوره، بازار شرقی - غربی است. این محور در دو سوی خود به دو قطب مهم منتهی می گردد. سمت غرب آن مجموعه گنجعلیخان و چهارسوق بزرگ، مرکز فعالیت های تجاری شهر، قرار گرفته است و در انتهای شرقی بازار، مسجد جامع مظفری را می توان مرکز مذهبی شهر دانست. بدین ترتیب تبلور کالبدی دو نظام عمده شکل دهنده زندگی شهری (مذهب و اقتصاد) و ارتباط بین آنها را می توان در ساختار شهر قاجار به خوبی مشاهده نمود. مراکز حکومتی و محل اقامت حکام وقت نیز غالباً در حاشیه این مجموعه شرقی - غربی قرار دارند که از ارتباط نزدیک بین ساختار حکومتی و نظام زندگی شهری حکایت می نمایند.

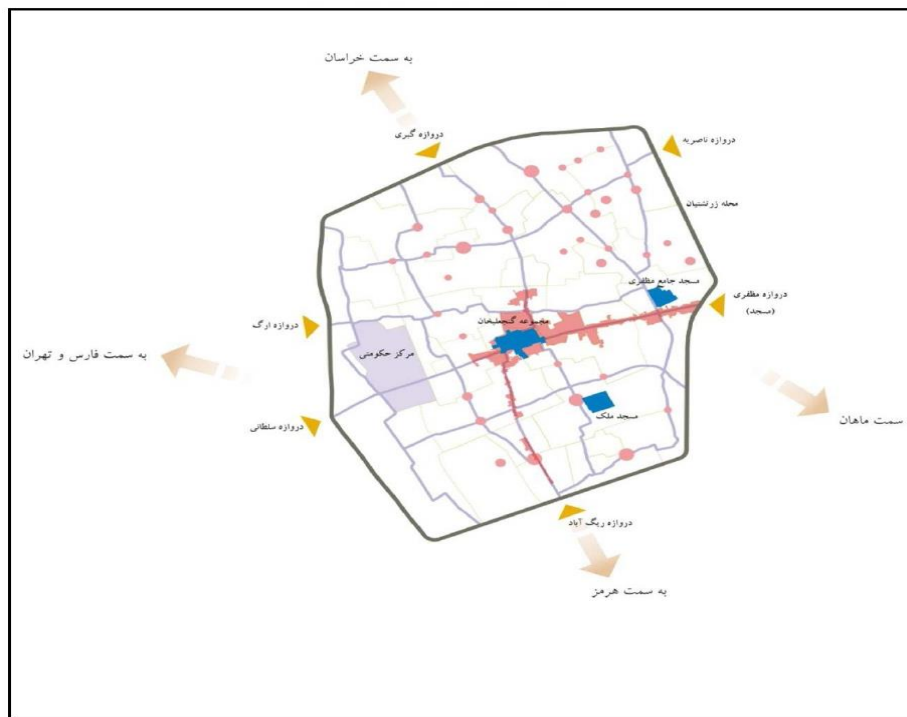
ارگ حکومتی در قسمت غربی بافت قرار داشته است. البته امروزه چندان مشخص نیست که ارگ (که در دوره زندیه ایجاد شده بود) در زمان حکام قاجار در چه وضعیتی بوده است. ولی دور از ذهن نیست که ارگ حکومتی در بخش عمده ای از دوره قاجاریه نیز نقش دیوانی خود را حفظ کرده بود. با توجه به نقشه ای که روسها در سال ۱۲۸۱ خورشیدی تهیه کردند، ارگ حکومتی برای خود حصاری مستقل داشته است. قلعه موسوم به قلعه محمود در قسمت جنوبی ارگ قرار داشته است و احتمالاً بین ارگ و قلعه نظامی شکلی از ارتباط وجود داشته است.

شکل (۱۲) مکان ارگ حکومتی در شهر کرمان

اهمیت مسیر تجاری فارس و مسیر اداری تهران در این جایگزینی ها تأثیر گذار بوده است. در این دوره سه مرکز مهم تجاری را می توان در درون شهر شناسایی نمود. مرکز اول خود چهارسوق بزرگ و کاروانسراهای اطراف آن است، که از طریق آن کالاها در بازارهای اصلی توزیع می شد. این مرکز از طریق مسیرهای متعددی به محله های شهر و بازارهای محلی (مانند بازار شاه، بازار عزیز و بازار شتر) مرتبط بوده است. مرکز دوم

چهارسوق کهنه در جنوب غربی مسجد جامع مظفری است. که مختص کالاهای کم اهمیت تر بوده است) امروزه بازار تره بار و سبزی موسوم به بازار قدمگاه در این ناحیه قرار دارد) مرکز سوم اطراف مسجد ملک قرار دارد که ارتباط نزدیکی با بازار کهنه شهر دارد (بازار شمالی - جنوبی قلعه میدان).مسجد ملک و مجموعه اطراف آن مرکز، قسمت قدیمی تر شهر بوده ، به طور کلی قسمت جنوبی بافت کهن، مراکز محله ای کمتری نسبت به قسمت شمالی قابل تشخیص است.

شکل (۱۳) ساختار فضایی شهر در دوران قاجاریه

با بررسی دانه بندی بافت در سطح بافت کهن، دانه بندی ریز تر قسمت های جنوبی نسبت به بخش شمالی جلب توجه می نماید. شاید بتوان توجیه این پدیده را در قدمت بیشتر محله های جنوبی جستجو کرد. به عنوان یک اصل کلی هر چه زمان بیشتری از شکل گیری بافت های مسکونی گذشته باشد. به علت از دست به دست شدن واحد های مسکونی بین وارث و تفکیک آنها به منظور ایجاد واحدهای جدیدتر برای بازماندگان، ریخت شناسی بافت به تدریج ریزدانه تر می شود. فرضیه دیگری مطرح است که احتمالاً قسمت های جنوبی بافت کهن، ساکنان فقیرتری را در خود جای داده بود. با مبنا قرار دادن این تقسیم بندی احتمالی می توان توضیحی بر فزونی مراکز محله ای شمال کرمان کهن نسبت به جنوب آن نیز ارائه داد. حتی امروز هم این تفاوت بین شمال و جنوب شهر قابل مشاهده است.

چهار مسیر شرقی- غربی و چهار مسیر شمالی- جنوبی با یک ساختار کارآمد شهری در بافت کهن کرمان روبرو ایجاد کرده که وظیفه تزریق جریان زندگی را به تمامی سطح بافت به عهده داشته است.

تمامی شش دروازه در انتهای یکی از مسیرهای اصلی قرار گرفته اند. نکته قابل توجه، قرارگیری تعداد زیادی از مراکز محله در محل برخورد راه های اصلی و یا نزدیک به آن است. بدین ترتیب این مسیرها نقش حیاتی برقراری ارتباط بین بازار و محله ها را نیز ایفا می نمودند.

شهر کرمان تا اواخر دوره قاجاریه در درون حصار بود. اهمیت حصار در این دوره، علی رغم افزایش امنیت نسبت به دوره های پیشین، تا به حدی است که آخرین بازسازی حصار در این دوره اتفاق می افتد و دو دروازه نیز بر دروازه های قبلی افزوده می گردد.

ساختار اصلی شهر کرمان در این دوره بر مبنای دو قطب فعلیتی در دو سمت شهر و راسته اصلی بازار، که با امتدادی شرقی - غربی این دو مرکز را به هم متصل می نمود، شکل گرفته بود. علاوه بر این محور، محور دیگری نیز در امتداد شمالی - جنوبی، بر بازار اصلی، قابل شناسایی است. ساخت چهارسوق بزرگ در محل تقاطع بازار گنجعلیخان و بازار قلعه، در واقع با هدف وارد ساختن راسته شمالی - جنوبی به ساختار حرکتی و اقتصادی شهر و بهبود اتصال آن به محلات شمالی صورت گرفت.

در ادامه تلاش های حکام قاجار برای باز زنده سازی راسته شمالی - جنوبی، مجموعه ابراهیم خان ظهیرالدوله در امتداد شمالی - جنوبی و در شمال مجموعه گنجعلیخان احداث گردید. این مجموعه سپس از طریق اقدامات عمرانی حاج آقا علی رفسنجانی و مجموعه ساخته شده توسط وی به بازار عزیز در شمال شهر کهن کرمان متصل گشت.

نتیجه گیری:

شهر کرمان در دوران پر از فراز و نشیب خود تحولات زیادی به خود دیده است. مسائل و مشکلات و مصائب فراوانی را تجربه کرده. این مسائل و مصائب و تجربیات، از مردم این شهر، افرادی صبور، امیدوار و قوی ساخته است. رشد و توسعه شهری متأثر از مکان جغرافیایی، شرایط و وضعیت اقتصادی و عوامل سیاسی و اجتماعی بوده است که جابجایی های متعددی برای کرمان ایجاد کرده است. تغییر مکان از ارتفاعات به سمت زمین های هموار و پر از آن به سمت شمال و در نهایت به سمت غرب موجب گسترش زیادی در دشت هموار کرمان شده است.

توسعه به سمت شمال به جهت دسترسی به منابع آب و زمین های حاصلخیز و مستعد کشاورزی بوده جهت گیری به سمت غرب به دلیل قرارگیری در مسیر راه فارس و گسترش به سمت جنوب به دلیل قرارگیری در مسیر جاده هرمز بوده است. گسترش شهر در ابتدا بسیار آرام و به صورت نقطه ای بوده اما از دوره صفویه به این سو گسترش قابل توجهی داشته به طوری که مرتباً دیوارهای شهر جابجا شده است. نظام های حکومتی تأثیر بسزایی در رشد و توسعه شهری داشته اند به گونه ای که ارزشمندی نیز در شهر کرمان به یادگار گذاشته اند. دوره سلاجقه، غزها، صفویه دوره اوج رشد و شکوفایی کرمان بوده و آثار ارزشمند فرهنگی این شهر نیز

متعلق به همین دوره است. در دوره افشار، زند و قاجار رشد شهر ادامه یافته و جهت توسعه نیز به سمت غرب بوده است.

منابع:

۱. اشرف، احمد (۱۳۵۳)، ویژگی شهرنشینی در ایران، نامه علوم اجتماعی، دوره اول شماره ۴، دانشکده علوم اجتماعی و تعاونی .
۲. باستانی پاریزی، محمدابراهیم، کرمان- از مجموعه شهرهای ایران، جلد دوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۷.
۳. پوپ، آ (۱۳۷۰)، معماری ایرانی، ترجمه غلامحسین صدری افشار، انتشارات فرهنگیان، چاپ دوم
۴. پوراحمد، احمد، ساخت شهر در دوره اسلامی، (مطالعه موردی شهر کرمان)، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد جغرافیای انسانی- اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما، دکتر حسین شکویی، ۱۳۶۷- (۱۳۶۶)
۵. پیرنیا، محمد کریم، معماریان، غلامحسین (۱۳۷۰)، معماری اسلامی ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
۶. حبیبی، محسن (۱۳۸۷)، از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تاثر) انتشارات دانشگاه تهران
۷. زنجانی، حبیب الله، مجموعه مباحث و روشهای شهرسازی، جلد اول، جمعیت، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ اول، سال ۱۳۶۶.
۸. زنگی آبادی، علی، تحلیل فضاهای الگوهای توسعه فیزیکی شهر کرمان، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۷۱.
۹. شکویی، حسین (۱۳۸۷)، دیدگاه های نو در جغرافیا شهری، انتشارات سمت
۱۰. گریشمن (۱۳۷۰)، هنر ایران در دوره پارتی و ساسانی، ترجمه بهرام فره وش، انتشارات علم و فرهنگی
۱۱. ماهری، محمود رضا، ۱۳۷۹، تمدن های نخستین کرمان، انتشارات مرکز کرمان شناسی.
۱۲. مجیدزاده، یوسف (۱۳۶۸)، آغاز شهرنشینی در ایران، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی
۱۳. مرکز آمار ایران، سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵
۱۴. مستوفی الممالکی، رضا (۱۳۸۰)، شهر و شهرنشینی در بستر جغرافیای ایران، مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی
۱۵. مشهدیزاده دهاقانی، ناصر، تحلیلی از ویژگیهای برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۸۱
۱۶. نظریان، اصغر؛ جغرافیای شهری ایران، انتشارات پیام نور، چاپ دوم، تهران، ۱۳۷۴.

۱۷. وزارت آموزش پرورش، جغرافیای استان کرمان، ۱۳۸۶
 ۱۸. وزیری کرمانی، احمدعلیخان، تاریخ کرمان، انتشارات علمی، چاپ سوم، جلد اول، ۱۳۶۴.
 ۱۹. وزیری کرمانی، احمدعلیخان، جغرافیای کرمان، بکوشش دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی، چاپ دوم، انتشارات ابن سینا، ۱۳۵۳
۱۴. *Aurel stein* " *Arehaeological reconnaissances in north western india and south- Eastern Iran* " *Mcmillan, London, 1937* Percy Sykes " *A history of Persia* " *vol, 1. London, 1963.*